

DR. HOFFMANN OTTÓ

Pécs

Útkeresés az anyanyelvi nevelésben

A KÖZLŐ-KIFEJEZŐKÉPESSÉG FEJLESZTÉSÉRŐL

(A „beszédtechnika”)

Vajon mit fejezhetünk ki a hangszínváltással? Szinte megjelenítjük az érzelmi tartalmat, ábrázoljuk a lelkiállapotot, s megkülönböztetjük a szereplők beszédmódját, hanghordozását.

Gyakoroltatására felhasználtunk néhány szépirodalmi szemelvényt is. Eközben a tanulók rájöttek, hogy csak a *tónus* váltakoztatásával tudjuk megjeleníteni pl. *Vuk* első vadászatának izgalmát (5. oszt. 95. o. 21.); a *Mórákirály* és a „*nadrágos*” szó-párbajának egészséges humorát (*Tamási Aron Sövidéki társasjáték* c. novellájából, 40. o. 14.); a szenvedélyes szócata érzelmi hullámvázát az *Egri csillagoknak* abban az epizódjában, amikor a portya után a zsákmányolt ládából előkerül egy török fiúcska (6. oszt. 96. o. 11.).

Egyszerű *élethelyzetekben* pl. azt is érzékeltettük, hogy más-más hangnemben beszélünk különböző személyekkel, mégha a tartalom azonos is. Ilyen gyakorlatok pl. „*Gyere ide!*” – *búszféleképp* (5. oszt. 67. o. 17.); „*Add át a helyed!*” (77. o. 10.; lásd folyóiratunk 1978. évi 4. számában!); *Kedveskedve* (106. o. 12.).

Szívesen rögtönöztek a gyerekek olyan életjelenetet, amelyben ellentétes vagy sokféle lelkiállapotot kellett jellemezniük. Az egyik magnófelvételen pl. *két ellentétes magatartás, a türelmes és a türelmetlen* bemutatását rögtönzi két csornai ötödikes, *Vörös Erika és Farkas Zsuzsa* (1976, tanáruk: Karakai Józsefné). A jelenet *A rokon és az ellentétes jelentésű szavak* c. leckesorozatba úgy illik bele, hogy az *ellentét* kategóriáját nemcsak szavakon, hanem magatartásformákon, ruházaton, formán, énekzenében stb. is bemutatjuk. Tehát:

Türelmes, türelmetlen (81. o. 5.)

Várakozás az orvosi rendelő előtt.

– Jaj, mikor megyünk már be, én úgy... úgy... fffázok. (Középmagas, félénk hangon hadarva.)

– Jó van, türelmes légy, mindjárt bemegyünk. (Középmagas, nyugtató, lassú)

– Jó van, énekelem úgy fáj a fogam. (Emelt, türelmetlen gyors.)

– Jó van, na, csak né... pattogjál már. (Középmagas, nyugtató, lassú.)

– Nem is pattogok, de úgy fáj a fogam! (Emeltebb, ingerült; közben kinjában kuncog.)

– Jó van, na, légyél türelmes! (Középmagas, nyugtató gyors.)

– De nem tudok! (Magas, ingerült.)

– Hát akarjál, na! (Nyugtató, kemény.)

– De nem akarok! (Középmagas, ingerült.)

– Nézd a, már jön is a doktor néni, ... majd bemegy! (Csillapító, gyors.)

– Jaj! (Riadtan.)

Egyik 6-os gyakorlatunk így szól:

Sokféleképp. (Változatok egy témára.)

„Elment a busz!” – fejezd ki érzelmeidet indulatszókkal!

Mit mondasz, ha örülsz neki?	ha bosszankodsz?
ha megijedtél?	ha dühit?
ha kétségbeesel?	ha szitkozódol?
ha elszomorodsz?	ha újabb buszra vársz?
ha meglep?	ha vigasztalod magad?

Hangfelvételtől szegedi gyerekek (1977, tanáruk *Sinka Endréne*) variációiból mutatunk be néhányat – jelezve a lelkiállapotot is:

Örömmel: *Jaj, de jó*, hogy elment, legalább elkések az iskolából!

Nem kell matekórán... ott lenni! (Sávai Henriett)

Szitkozódva: *A mindenségit!* Elment a busz! (Rostás Tamás)

Elszomorodva: *De kár*, hogy elment a busz! (Kiss Erika)

Újabb buszra várva: Majd jön másik busz, nem baj! (Katona Mária)

Kétségbeesve: *Jaj*, elkések az iskolából..., mit szól a tanár?! (M. T.)

Örömmel: *Jé*, elment a busz..., *de jó!* (Sávai Henriett)

Bosszankodva: *Nabát*, elment a busz! (Rostás Tamás)

Egy másik gyakorlatunk (82. o. 29.) ennek fordítottja. A „*Jaj!*” mondat értékű indulatszót többféle hangszínből hallják a tanszalagról (a fájdalom, meglepetés; öröm, bosszankodás, félelem, undor kifejezőjeként); nekik kell megállapítani, milyen érzelmet tolmácsol.

Minden élőlénynek jellegzetes a hangszíne. Többek közt ezt mutatták be a Bártfa utcai ötödikesek (Steiner Zoltán, Fehér Csaba, Győri Kornél, Gyereki Edina, Bugár Gyöngyi, Deák Zsuzsa, Kovácsi János, Hock Árpád, Bérci Dezső, Dorn Tamás; 1976, tanáruk *dr. Rákóczy Istvánné*) *Lázár Ervin A fába szorult hernyó* c. meséje egyik részletének dramatizált felolvasásával.

A mese elején az író elmondja, hogy egy hernyó egy jó magas fa legfelső ágába szorult; és keservesen jajgatott. Az erdei állatok a fa köré gyűltek, amikor meghallották, s azon tanakodtak, miképp szabadítsák ki a fába szorult hernyót. A történet stílusbravúrja, hogy mindegyik állat *a maga hangját* véli fölismerni a hernyó sírásában, ezért a saját hangjának színezetével jellemzi a hernyóét is, (jóllehet annak semmiféle hangja nincs!). Mindezt a meseíró két ellentétes hangutánzó szinonimasorral (*sír, nevet*) ábrázolja.

Egy narrátor vezetésével – a gyerekek humoros naturalizmussal utánozták a hernyó vélt „hangját”, ill. az állatok hangjának színezetét, s így jobban érzékelhetővé vált a művészi hangfestés. Tehát:

- Valaki bömböl – dörmögte a medve.
- Valaki ordít – rivalta a farkas.
- Valaki szepeg – mekegte a kecske.
- Valaki sir – kiáltott a róka.
- Valaki zokog – makogta a nyúl.
- Valaki ri – recsegte a borz.
- Valaki sir-ri – cincogta az egér.
- Valaki itatja az egereket – mondta a hősincér.
- Valaki nagyon keservesen sírdogál – mondta a katicabogár:
- Ej, ki lehet? – kérdezték mind együtt.

Ez úgy hangzott, mint a karének. A medve, a farkas, a róka: basszus. A kecske: tenor. Alt: a borz és a nyúl. Az egér, a cincér s a katicabogár: szoprán.

Az meg ott fent *sirt-ritt* tovább.

A 6-os munkafüzet egyik kedves, *felelgető mondókáját* (*Cinegegágó, 'bová' mész?* 35. o.) – a párbeszédnek megfelelő – eltérő hangszínnel *Dévai Nagy Kamilla* adja elő (tanszalagunkról), hasonlóképp tolmácsolja az MRT gyermekkórusa – szóló és kar váltakozásával – a *Farkas voltam egykor...* kezdetű, szomorú tartalmú, komor hangszínezetű szíü indián népdalt; de ugyanígy más-más hangnemben szólal meg a sportriporter és a szurkolók hada egy rögtönzött sportközvetítésben.

Egyik feladatunk (87. o. 13.) fantasztikus helyzetképet kíván – humoros hangnemben – *O, a gépesítés...*! címmel. Egy hatodikus a Köztársaság téri iskolából *Az én Robim 2500-ban* címet adta beszámolójának. Ez is „egyszemélyes dialógus”, sőt narrátorszerep is van benne. A narrátor és a kérdező hangját a megszokott szírettel érzékelteti a tanuló, a robotgép szerepénél azonban átvált a rádiójátékokból ismert szaggatott, monoton, hanglejtés nélküli hangszínre. Tehát:

Bemegyek a konyhába, s szólítom:

– Robi!

Egyszer csak megszólal:

– Robi vagyok. – Robi jelentkezett.

– Robi, hol van Anyu?

– Elment a boltba.

– Minek ment el?

– Kenyérér'.

– Mér' nem hoztál te?

– Nem volt kedvem. Nem... vagyok rá... be... programozva...

– A gyorsasági (tempó) váltást is a beszéd tartalma, érzelmi töltése, a beszédhelyzet stb. indokolja. Néhány *nyelvhasználati szabályt* érdemes kiemelniük:

Mindenkinek megvan a maga *átlagos beszédgyorsasága* – alkatától és beszédképességétől függően. Két szélsőség egyaránt gátolja a beszédértést: az egyenletesen *túl gyors* beszéd könnyen érthetatlenné válik, az egyenletesen *lassú beszéd* pedig álmosítja, idegesíti a hallgatót.

Azt is tudatosítottuk, hogy bizonyos *műfajokat* jellegzetes tempóval és beszédritmussal adunk elő. A gügyögés, a kisgyermek beszéde, a mesemondás, a bölcsődal (altató) tempója *az átlagosnál lassúbb*; az indulatmentes elbeszélés, a beszélgetés, a telefonbeszélgetés, a rádió (tv)-hírek felolvasása és kommentálása, a magyarázat többnyire *átlagsebességű, gyors* viszont az indulatos beszéd, a non-stop beszéd, a sportközvetítés (a tévén természetsszerűleg lassúbb, mert látjuk is, a riporternek ezért sokkal kevesebbet kell közölnie) stb. Mindezeket magnószalagról is bemutatjuk, s az összehasonlítás kedvéért a fergeteges gyorsaságú *Haragosit* (Vitay Ildikó tolmácsolásában; 107. o. 15.) és a *Pletykázó asszonyok* c. kórusművet (86. o. 15.). Mindkettőben a tartalom („Fut, robog a kicsi kocsi...”, „jár a nyelvük, mint a rokka”) ábrázolása kívánja az *átlagon felüli gyors* előadásmódot.

A *tempóváltás* szükségességét különösen mondókákkal és versekkel érzékeltetjük. Pl. *Áprily Lajos Szeptemberi fák* c. allegorikus költeményének tempója – a tartalomnak megfelelően – az első két versszak után fokozatosan felgyorsul, majd lelassul, mivel a költő a megszemélyesített Nyarat vadászaton halálra sebzett vaddal azono-

sítja, mely a kopók elől menekül, majd „hörögve összeroskad valahol”. Hasonlóképp az *Estbarang* c. *Weöres*-költemény (6. o. 87. o. 11.) lassú, epikus tempója csak az utolsó versszakban kíván gyorsítást, amikor a költő a feltámadó vihart idézi.

Ritmizáláshoz külön utasítással láttuk el a munkafüzetekben található verseket (*Tamkó Sírátó Károly; Vándor móka; Weöres Sándor; Galagonya* stb.) Pl.:

(Halkan, tagoltan gyorsítva	Őszi éjjel izzik a galagonya izzik a galagonya ruhája.
tagoltan középerősen, tagoltan gyorsítva	Zúg a tüske, szél szalad ide-oda, reszket a galagonya magába.
tagoltan erősen, tagoltan	Hogyha a Hold rá fátylat ereszt: lánnyá válik, sirni kezd. Őszi éjjel
halkan, tagoltan gyorsítva tagoltan)	izzik a galagonya izzik a galagonya ruhája.

Összehasonlításképp észrevétejtjük a *tempóváltást* az önkifejezés más formáiban, így az ének-zenében is. *Bartók Jóságigéző* c. kórusművében az 1–2. versszak gyors tempója a fohászserű 3. versszak elején „Nőjön fű előttük, Baj ne járjon köztük” lelassul, majd ismét felgyorsul. Hasonlóképp *Kodály Túrót eszik a cigány...* kezdetű kórusművének sebessége is lelassul, amikor egy egészen más természetű népdalra (Csipkefa bimbója...) tér át. Fordítottját tapasztaljuk viszont *Weöres Sándor Azért hogy én eszem-iszom...* kezdetű játékos versének kórusváltozatában.

Nyelv, zene és mozgás összhangját vétejtjük észre a *Készen áll már a híd...* kezdetű francia népdalban (*Az avignoni híd*), amely egy népünnepély körtáncának legtipikusabb alakjait jellemzi tempó- és ritmusváltással. Erre kell ügyelni a gyerekeknek is, akik éneklük, és „eltáncolnak” egy-egy szerepet. Tehát:

... a *ténsurak* így járják, *pocakosan* járják ...
a *bölgyek* így lejtük, *kecsesen* így lejtük ...
a *katonák* így járják, *katonásan* járják ...
az *anyókák* így járják, *tipegve*, így járják ...
a *gyerekek* így járják, *ugrándozva* járják ...

azaz: ki-ki társadalmi rangjának, testalkatának, foglalkozásának, életkorának megfelelő mozgással.

– A ritmusváltás. Nem minden tanulónk beszél *természetes belső ritmus*-sal. Erre akarjuk rászoktatni ritmizáló műhelygyakorlatokkal, s egyúttal ellensúlyozni az esetleges *pattogó* és *lepegő* beszédet. Bemutatjuk azt is, hogy az erős érzelmi telítettség néha *hangzónyújtást*, *hangszórövidítést*, *hangsúlyeltolódást* okoz, s ezáltal a belső ritmust is fölborítja. (6. o. 71. o. 20; l. előző cikkünkben!)

A *ritmusváltást* az ún. *felelgető* műfajokkal érzékeltejtjük. Csoport csoporttal, kar szólóval „felelget” ilyenkor. Pl.

Hoztam neked kaskát,
hiszed-e? ... (Weöres: Csali-mese; 5. o. 11. o. 15.)
Vagy: Porka havak esedeznek – de hó reme, róma ...
(Regős-ének; 6. oszt. 76. o. 14.)

Vagy: Fölállok – uvajoh!

Lépek egyet – uvajoh!

Kinyújtom a kezem – uvajoh!... (Rotángvágók dala; munkadal, 6. oszt. 74. o. 6.)

Ilyen még a már említett *Tillilli-tallallalla* is *Weöres Sándor Holdbeli csónakos* c. mesejátékából, s ritmusváltással olvastuk a *Galagonya* és az *Estbarang* c. költeményeit is. (L. föntebb!)

Ritmusváltást követel gyakran az *utasítás*, a *vezénylés* is. Alábbi magnófelvétélünkön „munkahelyi testnevelés” néhány mozzanatát vezényli *Markovics Tünde* csornai ötödikes (1977; Karakai Józsefné).

A feladattal (74. o. 20.) elsősorban az ellentétes jelentésű szavak használatát akartuk bemutatni – természetes élethelyzetben. A *vezénylést* ritmusváltással kell végezni; a vezényszó, utasítások közt megfelelő *beszédszünetet* is kell tartani, hogy a gyakorlatokat el is végezhessek. (Íme a szünet egyik természetes funkciója!) Tehát:

– Gyerekek, ... álljatok fel! (Zörgés; a gyerekek felállnak.)

Lazítsuk meg izmainkat!... Elég!

Kezeket fel!... Le!... Fel!... Le!...

Emeljük fel bal lábunkat!... Rajta!... Le!... Jobb lábunkat!... Le!...

Guggoljunk le!... Kétszer szökdeljünk guggolásban, ... kétszer pedig állásban!... Gyakorlat rajta! Egy... kettő... Egy... Körzés előre!... Hátra!...

Törzshajlítás jobbra!... Balra!...

– A *beszédszünet* fiziológiai célja a *lélegzétvétel*, a közlésben viszont az *értelmi tagolás* az elsődleges feladata. Megköveteltük, hogy a tanuló minden megnyilatkozásában ügyeljen a mondanivaló tagolására, a szünetekre; fontosságát ritmizáló gyakorlatokkal, felelgető mondókákkal, párbeszédés szövegekkel mélyítettük el.

Gondoltunk a *hatáskeltő* vagy *művészeti szünetre* is. *Weöres Sándor Kínai tempom* c. versében pl. csupa egytagú szóval érzékelteti, hogy a kínai nyelv egytagú szavakból áll. A kellő szünetekkel olvasott vers – stilisztikai feszültséget kelt bennünk; a jelen esetben az ünnepélyesség érzését. Tehát:

Szent	fönn	Négy	majd
kert	lenn	fém	mély
bő	tág	cseng:	csönd
lomb:	éj	Szép,	leng,
tárt	jő,	Jó,	mint
zöld	kék	Hír,	hült
szárny,	árny.	Rang,	hang.

Hegedüs Géza Erdöntúli veszedelem c. regénye megdöbbentő jelenettel zárul. A legyőzött városba benyomuló földesúri sereget üres falak és halottak fogadják. Az író a *kötőszók halmozásával* érzékelteti, hogy a látvány még a győzteseket is megrendíti. Felolvasáskor a tragédiából áradó megrendülést csak *hatásos szünetek* közbeiktatásával tolmácsolhatjuk. Tehát (6. o. 54. o. 13.):

... a győzteseket üres falak | és halottak fogadták. | Kolozsvár védői közül | nem maradt életben [egyetlen egy sem. | Lépes Lóránd | halottaktól vette át | a meghódított várost. |

Lóránd úr gyűlölte a parasztokat és a céhlegényeket, | de katona volt, | aki a bátorságtól | nem tagadhatta meg az elismerést. | Mikor elért a székesegyház elé, és megtudta, | hogy még a sebesültek is | mind feltápáskodtak, | hogy karddal a kezükben haljanak hősi halált, | leszállt a lováról, | és levette sisakját. |

És levették körülötte mind | a csatlósok is. |

És nagy csendesség borult | a halott, | kiégett városra. |

És nagy csend borult | szerte | egész Erdöntúlra. |

És nagy csendesség lőn | Budán és Prágában | és a föld egyéb királyi városaiban is, | amikor hírét vették | Kolozsvár elcsöndesülésének. |

És szerete a világon | jobbágyok és céhlegények, | ha eljutott hozzájuk Budai Nagy Antal | és
Kolozsvári Mester János népének hira, | titokban siratták őket, | és velük együtt siratták | saját
magukat is.

A témához kiegészítésként kívánczok, hogy közben továbbléptünk a kísérletben: A 7. osztály számára összeállítottam egy – a kommunikációelméletre épülő – *stilisztikai tankönyvet és munkafüzetet*. (Címe: *A stílusról*; 132 lapon 17 lecke; a rajzokat *Ágoston Zsuzsa* készítette.) Az anyaghoz egy három és félórás tanszalagot is összeállítottam. Ezeket 1979-ben kipróbáltuk a kísérleti osztályokban, köztük néhány 8.-ban is.

Az első lecke a kommunikációelméleti alapfogalmakat tisztázza, *A „hangos” stílus* c. lecke első alfejezete viszont *A „beszédműfajok” stílusa* címet viseli. Itt a korábban tanult *beszédtechnikai ismereteket* a következőképp összegezzük:

1. Gondolatainkat többnyire „élőszóban” közöljük másokkal; a nyelv „hangos”, hallható formájával, *a beszéddel*.

Az élőbeszéd *formája végtelenül változatos*, szüntelenül alkalmazkodnia kell az adott beszédhelyzethez, hisz a beszélő, a beszéd társ, kettőjüknek egymáshoz való kapcsolata, a beszéd téma, a beszéd situáció is folytonosan változik.

2. Évezredek folyamán azonban bizonyos mondanivalóhoz, beszédhelyzethez sajátosan alkalmazkodó „*beszédműfajok*” alakultak ki. Ezek „zenei” formája *megközelítően hasonló* egy-egy műfajon belül. Gondolj arra, hogy a *mesét* csaknem mindig mindig hasonló tempóban, ritmussal mondják, a *kabarét* ugyancsak könnyen felismered a „füleddel”.

3. A „zenei” *eszközök* alkalmazása az egyes „beszédműfajokban” lényegesen eltérő. de egy adott „műfajra” mindig jellemző. Így pl.

más-más vagy hasonló:

a hang színezete,
a bangerő és a hangsúlyozás,
a hang terjedelme és a banglejtés,
a beszédtempó, a ritmus és a szünet.

4. Ha kifejezően akarsz valamit előadni, ha nem akarod, hogy a tartalmi és az érzelmi mozzanatok elsikkadjanak, akkor *alkalmazkodnod kell a „műfaj” beszédstílusához!*

Ezenkívül ügyelned kell:

a helyes légzésre,
a hangok és hangkapcsolatok tiszta kiejtésére!

A tanulók az elemző megbeszéléshez a fontosabb „beszédműfajok”-ból szövegrészeket hallgatnak a tanszalagról. (A szövegek a munkafüzetekben is megtalálhatók, hogy a látás és a hallás egyaránt megkönnyítse a törvényszerűségek felismerését. A „beszédműfajok” a következők: *kiolvasó* (kottával), *mesekezdet* (kottával), *narrátorszerep rádiójátékban, narrátorszerep tv-filmben, monológ* (rádiójátékból), *kötetlen beszélgetés, vallomás, konfliktus – tragikus megoldással* (A *köszívű ember fiai* c. rádiójátékból), *konfliktus – humoros megoldással* (Déry: *A talpsimogató* c. vígjátékának tv-változatából), *hírek a rádióból, nyilatkozat* (a „Meggérdezzük a minisztert” c. tv-sorozatból), *ismeretterjesztő előadás, meggyőzés vitában* (rádiójátékból), *néprajzi riport* (Máder László: *A Szenke-patak balladája* c. dokumentumműsorból), *versmondás* (112–118. o.).

A tanulókkal azt vitatták meg a kísérletvezető tanárok, hogyan alkalmazkodik a „zenei” forma a tartalomhoz, a hallgatóhoz, a beszédhelyzethez; miben különbözik egymástól az egyes „műfajok” beszédstílusa.